

УКРАЇНСЬКО-ОСМАНСЬКІ ВІДНОСИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. І „ТУРЕЦЬКИЙ ПРОЕКТ“ ГЕТЬМАНА П. ДОРОШЕНКА

Д. В. Журавльов

Журавльов Д. В. Українсько-османські відносини останньої третини XVII ст. і “турецький проект” гетьмана П. Дорошенка. В статті розглядаються перипетії українсько-османських відносин останньої третини XVII ст., особливості «турецького проекту» гетьмана П. Дорошенка, роль і місце Османської імперії часів правління Мехмеда IV та візирів династії Кеprюлю в українській зовнішній політиці, висвітлюються причини успіхів та невдач турецького вектора в політиці Дорошенка.

Ключові слова: козацька Україна; Османська імперія; дипломатія; васально залежна держава.

Журавлев Д. В. Украинско-османские отношения последней трети XVII века и “турецкий проект” гетмана П. Дорошенко. В статье рассматриваются перипетии украинско-османских отношений последней трети XVII века, особенности «турецкого проекта» гетмана П. Дорошенко, роль и место Османской империи времен правления Мехмеда IV и визирей династии Кеprюлю в украинской внешней политике, освещены причины успехов и неудач турецкого вектора в политике Дорошенко.

Ключевые слова: казацкая Украина; Османская империя; дипломатия; вассальное государство.

Zhuravlyov D. V. Ukrainian-Ottoman Relations in the Last Third of 17th century and the “Turkish Project” of Hetman P. Doroshenko. The paper deals with the vicissitudes of the Ukrainian-Ottoman relations during the last third of the 17th century, especially with Hetman Doroshenko’s “Turkish project”, the role and place of the Ottoman Empire under the reign of Mehmed IV and Koprulu viziers in the Ukrainian foreign policy, highlights the reasons for the successes and failures of Turkish vector in Doroshenko’s policy.

Keywords: Cossack Ukraine; Ottoman Empire; diplomacy; vassal state.

Гетьмана Петра Дорошенка сучасники не дарма називали “Сонцем Руїни”. Це була людина, котра всупереч усім геополітичним розкладкам на короткий час об’єднала козацьку Україну, не зумівши зрештою вистояти в безнадійній боротьбі проти своїх та чужих. Один з тих гетьманів, котрі безліч разів особисто водили в бій своє військо, мудрий політик, талановитий дипломат, пристрасний і не надто щасливий в особистому житті чоловік, палкий патріот, гордий володар, який не хотів бути нічиєю маріонеткою і найпошлюбніше після Богдана Хмельницького намагався об’єднати українські території. Коротше – ще одна людина-міф, людина-символ легендарної козацької епохи. Важливу роль в карколомному політичному житті гетьмана відіграла “османська політична карта”, що нерідко виступала в ролі такого собі “джокера” чи “туза в рукаві” володаря Чигирини.

Отримавши гетьманську булаву влітку 1665 р., П. Дорошенко, за порадою кримського хана Мехмед-Гірея, відразу ж листовно задекларував свою прихильність до протекції Речі Посполитої. Так новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об’єднання козацької України¹.

Проте, прийшовши до влади за допомогою домовленості з Кримом, Дорошенко у перші роки свого правління постійно контактував і з володарями Кримського ханства – васала Османів – стосовно здійснення спільних військових операцій на Лівобережжі. Улітку 1666 р. відбулася перша така українсько-татарська акція. У результаті Дорошенко опанував багатьма містечками Переяславського та Полтавського полків. Однак Річ Посполита не підтримала спроби П. Дорошенка об’єднати Україну – наприкінці 1666 р. коронна армія вступає на Правобережжя².

Того ж року гетьманський уряд відсилає своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Українського гетьманства, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. Незважаючи на те, що домагання козаків у 1666 р. зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною. Саме це і підштовхувало гетьманський уряд до пошуку кращого протектора

для України. А оскільки польський і московський монархи вже показали на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоч і виступав раніше (за часів Б. Хмельницького) в ролі протектора Українського гетьманства, але швидше формального, ніж реального. Це був султан (падишах) Османської імперії Мехмед IV Авджі (1642–1693 рр., правив у 1648–1687 рр., син валіде Турхан-султан, родом з України, з 1651 р. правив до повноліття сина). Ключову роль в османській зовнішній політиці за правління цього падишаха відігравали великі візирі (садразами) з албанської за походженням династії Кепрюлю: протягом 1656–1661 рр. – її засновник Мехмед-паша Кепрюлю; в 1661–1676 рр. – його син Фазил-Ахмед паша Кепрюлю-заде; в 1676–1683 рр. – Кара-Мустафа Мерзифонлу, всиновлений Кепрюлю³. Іншою причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря про визнання його зверхності було небажання польського монарха надати Дорошенкові військову допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі та Росії за рахунок розподілу українських земель.

Влітку 1667 р. послы Дорошенка закликали султана і хана виступити проти “ляхів”, заявляючи про готовність П. Дорошенка прийняти протекцію Мехмеда IV. Саме після цього османський уряд, ймовірно, почав ставитися до українців як до своїх потенційних підданих⁴.

30 січня 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано Андрусівське перемир'я, яке фактично стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично – на початку лютого 1667 р. він відсилав своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. За допомогою Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Московського царства, Османської імперії та Криму.

Але, зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мехмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилав свої дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорізького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном в Адріанополі (Едірне). Згідно із твердженнями турецьких джерел, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо. Польський посол Є. Радзівський, який у той же час перебував в Адріанополі, зазначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, “що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі”⁵. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського 1667 р. свідчив, що козаки запевняли султана, що “перевернуть поляків догори ногами”⁶. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П. Дорошенка у 1666 р. Вважаємо, що Дорошенкові послы також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу кримському хану виступити разом із Військом Запорозьким проти Польщі.

У результаті декларування гетьманом П. Дорошенком турецької протекції у східно-європейському регіоні відродився такий собі “третій зовнішньополітичний вектор”, що з часу гетьманування Б. Хмельницького наполегливо шукав шлях до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшу частину Угорщини, молодий і доволі енергійний (на фоні своїх попередників⁷) султан Мехмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманства. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише тоді, коли король остаточно зречеться України, яка добровільно прийняла підданство султана. Турецький великий візир Фазил-Ахмед Кепрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав про те, що козаки, як вільний народ, прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови поважання їхніх прав, але польський монарх їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії⁸.

Після посольств до Криму і Туреччини, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками. Вони умовляли українського гетьмана відійти від союзу з татарами. На що П. Дорошенко їм відповідав, що

не буде поривати стосунків із Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. Окрім того, зазначав гетьман, Військо Запорозьке, згідно з положеннями Гадяцької угоди 1658 р., є у підданстві польського короля⁹.

Як же узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів в Османській імперії? На думку Т. Чухліба, такі взаємозаперечуючі тези висувалися у той час гетьманом, зважаючи на його гнучку політику, яка була спрямована на можливість прийняття подвійної протекції: з одного боку, це мав бути турецький султан Мехмед IV, а з іншого – польський король Ян II Казимир. Т. Чухліб цілком резонно вважає, що в даному випадку володар Чигирин міг посилатися на загальноновизнану світову практику, наприклад, аналогічного подвійного васалітету господарів Молдавського князівства щодо Османів і Речі Посполитої¹⁰.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка – посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею – не привели до бажаних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві.

Реакція П. Дорошенка та його оточення на дії обох головних християнських монархів регіону в 1667 р. була вкрай негативною. Український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав “тяжко хворий” протягом двох днів. Під час церковної служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту у турецького султана, однак не “побусурманився” і сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з тим, що українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, більшість зі статей Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня – грудня 1667 р. польсько-російські переговори продовжилися у Москві. Поряд із твердою позицією П. Дорошенка іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в їхню боротьбу за Україну третьої потужної сили – Османської імперії. Московський трактат, який був укладений між Росією і Польщею у грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак, разом із тим, він став не стільки союзом проти агресії Туреччини, скільки союзом проти козацької України.

У жовтні 1667 р. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнає зверхність польсько-литовського короля Яна-Казимира та складає йому присягу під Підгайцями.

Одночасно Дорошенко запропонував Я. Собеському узгодити засади майбутніх відносин між козацькою Україною та Річчю Посполитою. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королю та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії.

До компромісного Підгаєцького перемир'я з Річчю Посполитою й присяги королю 19 жовтня 1667 р. гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, яке перед тим, 16 жовтня, уклало союзницьку угоду з Польщею.

Протягом першої половини 1668 р. П. Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана обох сторін Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам – Ю. Хмельницькому й П. Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

В усіх українських церквах молилися за “благочестивого і Богом даного гетьмана Петра”. Адже у той час він видав низку універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів й підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Речі Посполитої, яка переживала, щоб цей український гетьман із васала не перетворився на “удільного” володаря¹¹. Очевидно, саме тому польські хоругви ще перед приходом П. Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Павлоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя. Політика україн-

ського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Все це переконливо свідчить про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – лякати короля султаном, а султана королем¹².

Залишаючи Лівобережжя, П. Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Д. Многогрішного. Призначений 8 червня 1668 р. Дорошенком гетьманом Сіверським, Многогрішний уже наступного року під тиском власної старшини та російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де і був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманату та склав присягу московському цареві.

Ще в січні 1668 р. на старшинській раді у Чигирині було ухвалено рішення: “З обох сторін Дніпра жителям бути в з’єднанні й жити б осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само, як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя і Королівської Величності з цього часу не бувати”¹³. Султан мав забезпечити українцям, щоб “з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького”¹⁴. Крім того, українська сторона висувала низку умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року. Якби Мехмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як зазначалося в документі під назвою “Статті, на яких П. Дорошенко піддався турецькому султану, привезені з Царгорода”, гетьман з усім “Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом”¹⁵.

У червні – липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запорозького урочисто приймали турецького чауша Юсуф-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневой ради старшин про бажання бути в підданстві султану, а у вересні того ж року до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат. 11 (21) березня 1669 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про підданство султану на зразок залежності від Порту Волоського й Молдавського князівств. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну – як Правобережну, так і Лівобережну. Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мехмеда IV за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень¹⁶.

Отже, у руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди від польського короля й турецького султана. Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об’єднання України, а також позбавить її від нападів із боку Кримського ханства.

Залякування польського короля і московського царя турецькою протекцією, а також критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади змусило Москву та Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т.зв. Других Андрусівських переговорів Польщі і Росії останніми в особі московського дипломата О. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. було запропоновано Україні взяти участь у цьому процесі. Але у листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументувавши свій вчинок тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім із Варшавою. Окрім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести свої засідання до Києва, де б вони вирішили всі спірні питання¹⁷.

Ще на початку 1669 р. Дорошенко надсилав листа польському королю (тепер уже Михайлові Вишневецькому), в якому запевняє його, що не піддавався султанові. Іншим доказом проведення гетьманським урядом Дорошенка політики полівалітетності стало висилання “пунктів” від Війська Запорозького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня-липня 1669 р. Дорошенко відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина знову направляє до польського короля листа, в якому запевняє, що не піддавався султанові.

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову випробував міцність московських військ на Лівобережжі. Український гетьман 30 березня прохав короля Михайла Корибута: “Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити”¹⁸. У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей із Московською державою і висував план відвоювання в неї Лівобережжя¹⁹.

7 березня того ж року польськими і російськими комісарами були підтвержені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. Було ухвалено і надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля та царя, де, зокрема б обмірковувалися заходи щодо відриву правобережного Українського гетьманства від союзу з Османською імперією і “приведення українців до належного послуху”²⁰. Водночас гетьман Правобережної України не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, зазначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому разі їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії. Треба зазначити і той факт, що цю точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшини його уряду.

Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на “обох берегах” Дніпра²¹. Але сподіванням П. Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на поступливішу щодо Варшави політику його супротивника М. Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій, вельми “угодовський”, варіант угоди з Річчю Посполитою. Угода Ханенка по суті повторювала положення Слободищенського трактату Ю. Хмельницького з Яном II Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Недарма П. Дорошенко після прибуття його послів із вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано зрадником Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатів заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що, “коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусять пролитися християнська кров. Вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!”²².

Того ж місяця старшинська рада остаточно ухвалоє визнати протекцію Мехмеда IV. Окрім того, Дорошенко посилав до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Одночасно послі Дорошенка продовжують намагання щодо переукладення з поляками Острозької угоди.

Разом із тим український гетьман і далі листувався з королем Михайлом Корибутом Вишневецьким та великим коронним гетьманом Я. Собеським. Наприкінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні, за сприяння татарсько-турецьких сил, розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі із Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка та І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами.

Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримувався даних їм обіцянок сюзерена і тому “понад 30 років вже не є справжнім паном України”. Разом із тим кожний народ може схоронитися “під опікою султана Османської імперії”, – наголошував посол султана, маючи на увазі Україну, яка перебувала під владою Дорошенка²³.

Улітку 1672 р. багатотисячна турецька армія (до неї входили підрозділи численних османських васалів) на чолі з султаном перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мехмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою. Під час чергової зустрічі з турецьким султаном у жовтні 1672 р. Дорошенко висловлював прохання щодо виконання Мехмедом IV взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів, що невдовзі під владою гетьмана буде і Київ і ціла Лівобережна Україна.

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвоювала територію Правобережжя в польського коро-

ля. Поразка у цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що “наш Цезар, якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть. Шкода тоді і згадувати Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих із Козаками, і для чого те втратили, чого не мали”²⁴. Крім того, представники Мехмеда IV під час розмов із поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманства.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава Українська має належати козакам у старих кордонах», – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. За висловом відомого польського історика З. Вуйціка, починаючи з 1672 р., “ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі”²⁵. У квітні наступного року польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту – “нісан” – від Мехмеда IV на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною у статусі османського підданого. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Турецький султан також особисто вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецький одяг вручили і тридцять козацьким старшинам²⁶.

Незважаючи на це, гетьман Дорошенко продовжує переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагає від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не хотіли йти на жодні поступки українському гетьману.

Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися через різні причини, серед яких були, по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов’язань перед українським правителем, а також поразка армії Мехмеда IV у битві з польськими військами під Хотиним. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом.

На початку 1674 р. у Дорошенка виникає проблема у зв’язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо свідчило про те, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою Україною. Черговий прихід Мехмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мехмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболіну шапку, кілька породистих коней, а також чергову булаву. Отже, П. Дорошенко і надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії. Невдовзі турки залишили Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі шойно проголошеним королем Речі Посполитої Я. Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

У листі від 12 грудня 1674 р. український гетьман прохав у нового польського короля “аби Україну від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажуючих помсти визволив і оборонив”²⁷. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка і вислав до Чигирини своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими висилає до королівської резиденції своїх

послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди.

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами. Турецька протекція (як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб “мати для себе удільне князівство”, – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як “напівкнязем”²⁸.

Проте проєкт трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до безперспективних договірних стосунків із Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на положення Гадяцької угоди у межах Польсько-литовсько-української федерації. Новообраний король Речі Посполитої Я. Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім “приятелем”-суперником і планував здійснити черговий військовий похід із метою захоплення Чигирина. Саме тому гетьман послав до Мехмеда IV посольство, що мало просити допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка.

А вже 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал до “володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва”, в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан “приймає це звернення за умови, що Дорошенко справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною”²⁹. Влітку того ж року по суті завершилися відносини дорошенкового Чигирина зі Стамбулом, що було спричинене зростаючою взаємною недовірою обох сторін. Османи, очевидно, втомилася від “багатовекторності” свого неспокоїного васала, політика котрого була спрямована на досягнення фактичної незалежності потенційним Українським князівством. Дорошенко, нарешті, відчув усі мінуси від непопулярного серед рядових козаків, селян, міщан і особливо православного та католицького духовництва союзу з “невірними” в умовах безперервних бойових дій на Правобережжі. Повне зруйнування сотень сіл і десятків міст були логічним результатом війни козацької України на кілька фронтів, проте сприйняття гетьмана саме як турецького союзника розглядалося багатьма в Україні як безпрецедентне “лихо”, яке загрожувало не просто життю місцевого населення, але й порятунку їхніх душ (про сприйняття українцями XVII ст. своїх південних сусідів див. хоча б тогочасну поезію³⁰). Деякі західні історики, зокрема, К. Фінкель, вважають безпосередньою причиною остаточного розчарування Дорошенка і українців Правобережжя в цілому в османській протекції брутальні дії майбутнього великого візира Кара-Мустафи Мерзифонлу по придусенню козацьких заворушень на Правобережжі в 1674 р.³¹

Таким чином, і турецький султан, і польський король об’єктивно штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його довголітньому супротивникові московському царю Олексію Михайловичу (помер в січні 1676 р., капітуляцію гетьмана приймав його син Федір Олексійович, правив у 1676–1682 рр.). Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко схилився до останнього варіанту – протекції Москви. Це було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського воєводи Г. Ромодановського та лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.

Таким чином, політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо паралельної підлеглості України двом (з 1668 р.), а потім – і трьом (з 1675 р.) монархам, зазнала остаточного краху. Причиною цьому були не лише намагання Варшави, Стамбула та Москви інкорпорувати козацьку державу на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який, попри великі зусилля, так і не зміг сконсолідувати тогочасне українське суспільство навколо ідеї “удільності” козацької України. Розчарування ж султана і його політиків у Дорошенкові зрештою привело їх до ідеї створення на Правобережжі цілковито маріонеткової української державності на чолі з “запасним козирем” з османського політичного “рукава” – Юрієм Хмельницьким.

¹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 39; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 90–93.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 93.

³ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа. – М.: АСТ, 2010. – С. 348–349, 361.

⁴ Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С. 251.

⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 115.

⁶ Цит. за: Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 43.

⁷ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа. – М.: АСТ, 2010. – С. 271–308.

⁸ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 44.

⁹ Perdenia Jan. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Krakow: UNIVERSITAS, 2000. – P. 128–130.

¹⁰ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 44.

¹¹ Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 128.

¹² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 272, 184–185.

¹³ Цит. за: Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 49.

¹⁴ Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С. 253.

¹⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 259

¹⁶ Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681) // Османская империя и страны Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – М., 2001. – С. 139–141.

¹⁷ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Видавничий дім КМА, 2010. – С. 140.

¹⁸ Там само. – С. 141.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 142.

²¹ Чухліб Т. Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. – № 1. – 2007. – С. 52.

²² Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Видавничий дім КМА, 2010. – С. 142.

²³ Там само. – С. 144.

²⁴ Там само. – С. 145.

²⁵ Цит. за: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Видавничий дім КМА, 2010. – С. 145.

²⁶ Там само. – С. 145.

²⁷ Perdenia Jan. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Krakow: UNIVERSITAS, 2000. – P. 421.

²⁸ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К.: Видавничий дім КМА, 2010. – С. 146.

²⁹ Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С. 336.

³⁰ Марсове поле. Героїчна поезія на Україні. – Кн. 2: Друга половина XVII–XIX ст. – К.: Молодь, 1989. – С. 50–61; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 449.

³¹ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа. – М.: АСТ, 2010. – С. 387.